

19. Βλ. ΕΙ, σσ. 57-8 και το άρθρο του P. Churchland στο ΕΕ.
20. Πρβλε C. G. Hempel, *Philosophy of Natural Science*, 1966, σ. 48 όπου αναφέρονται τα δύο κριτήρια του τι είναι εξήγηση στην επιστήμη. Το πρώτο:
 «Εξηγητική συσχέτιση (explanatory relevance): η εξήγηση που προσφέρεται παρέχει καλούς λόγους να πιστέψουμε ότι το φαινόμενο συνέβη ή πραγματικά συμβαίνει».
 Το δεύτερο είναι η:
 «Ελεγχιμότητα (testability): οι προτάσεις που συνιστούν την επιστημονική εξήγηση πρέπει να μπορούν να ελεγχθούν εμπειρικά».
21. Βλ. Κάλφας ΕΠΟ, Κεφ. 7, όπ. π. και I. Hacking, όπ. π., ιδιαιτέρως σσ. 1-7 και σσ. 112-30.

* Για την έννοια της πιθανότητας στον κατασκευαστικό εμπειρισμό του van Fraassen και τη σχέση της με τον επιστημονικό ρεαλισμό βλ. G. Roussopoulos, "Van Fraassen's constructive empiricism and the concept of probability", *Proceedings of the Third International Meeting on Epistemology, Delphi 1987*, Reidel (υπό έκδοση).

ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΘΗΝΑ

Βασ. Α. Κύρκου, *Αρχαίος ελληνικός Διαφωτισμός και Σοφιστική*, Αθήνα 1986, σ. 325.

Ακόμα και μετά τον τόμο «Η Αρχαία Σοφιστική» (Αθήνα 1984), ο οποίος περιέχει τα πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου που οργάνωσε η Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία το 1981, η ελληνική βιβλιογραφία για την Αρχαία Σοφιστική είναι περιορισμένη. Γι' αυτό το βιβλίο του καθηγητή κ. Κύρκου αποτελεί σημαντική προσφορά. Στη συνέχεια θα δώσουμε μια σύντομη περίληψη του έργου αυτού και θα προχωρήσουμε σε ορισμένα παρατηρήματα.

Στην Εισαγωγή του έργου τούτου εξετάζονται οι κοινωνικές συνθήκες υπό τις οποίες αναφάνηκε η Σοφιστική. Έμφαση δίνεται στη δημοκρατία που επικράτησε μετά τα Μηδικά, και στη μετάβαση από τη μυθική στην ορθολογική ερμηνεία του κόσμου, η οποία συνάπτεται με τη συνείδηση του ανθρώπου ότι ο ίδιος μάλλον παρά οι θεοί επηρεάζει με τους πολιτικούς αγώνες του την πορεία των γεγονότων. Ο συγγραφέας συναρτά τη Σοφιστική αφ' ενός με την προηγηθείσα φιλοσοφία και την εθνογραφία και αφ' ετέρου με την ιστορία και την ιατρική του 5ου αιώνα.

Στο πρώτο κεφάλαιο, που επιγράφεται «Διαφωτισμός» (σ. 29-64), η Σοφιστική παραβάλλεται με το νεώτερο ευρωπαϊκό διαφωτισμό. Στις ομοιότητες συγκαταλέγονται η κριτική προσέγγιση των κοινωνικών προβλημάτων, ο υποκειμενισμός και η συμβολή των σοφιστών στην παιδεία, ενώ οι περισσότερες διαφορές συγκεφαλαιώνονται στην απουσία ανατρεπτικού χαρακτήρα από τον αρχαίο ελληνικό διαφωτισμό. Επίσης ο συγγραφέας συσχετίζει τη Σοφιστική με προηγούμενες διαφωτιστικές προσπάθειες της φιλοσοφίας (Ξενοφάνης, Ηράκλειτος κλπ.).

Τα θέματα του επόμενου κεφαλαίου, που έχει τον τίτλο «Η Σοφιστική» (σ. 65-105), είναι οι ποικίλες σημασίες που πήρε ανά τους αιώνες ο όρος «σοφιστής», τα χρονικά και γεωγραφικά όρια της Αρχαίας Σοφιστικής και ο χαρακτήρας της ως ιδεολογικού και κοινωνικού κινήματος το οποίο απέβλεπε στη μέσω της παιδείας αναμόρφωση της κοινωνίας σύμφωνα με δημοκρατικές ως επί το πλείστον αρχές.

Το τρίτο κεφάλαιο επιγράφεται «Από τη φύση στον άνθρωπο» (σ. 106-151) και αναφέρεται στη στροφή από τον κόσμο στον άνθρωπο την οποία πραγματοποίησε η

φιλοσοφία με τους σοφιστές και το Σωκράτη. Σ' αυτό το σημείο ο συγγραφέας ερμηνεύει το γνωστό αφορισμό του Πρωταγόρα «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος» υποστηρίζοντας ότι ο σοφιστής τόνιζε μ' αυτή τη φράση πως η ύπαρξη και η αξία κάθε πραγματικότητας πρέπει να κριθεί με τις ανθρώπινες γνωστικές δυνάμεις χωρίς προσφυγή στο θείο. Επίσης στο 3ο κεφάλαιο οι σοφιστές παραβάλλονται με το Σωκράτη· αυτός ήταν φιλόσοφος, ενώ εκείνοι δεν ήταν ως επί το πλείστον φιλόσοφοι, αλλά ανταποκρίνονταν στα χρησιμοθηρικά παιδευτικά αιτήματα της εποχής τους.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, «Σοφιστές και κοινωνικοί θεσμοί» (σ. 152-226), ο συγγραφέας αναφέρεται στις απόψεις του Πρωταγόρα για την «αἰδῶ» και τη «δίκη» ως γνωρίσματα όλων των ανθρώπων και για την αρετή ως «τό κοινῆ δόξαν» και εξετάζει την κοινωνική λειτουργία της παιδείας που παρείχαν οι σοφιστές, οι οποίοι δίδασκαν την πολιτική και τη ρητορική τέχνη. Στη συνέχεια αναλύονται οι απόψεις των σοφιστών για τη σχέση νόμου και δικαίου, από την ταύτισή τους στον Πρωταγόρα ως τη σύγκρουση νόμου και δικαίου της φύσεως στον Καλλικλή. Έτσι περνάμε στο σχήμα νόμω-φύσει, το οποίο χρησιμοποίησαν οι σοφιστές, για να δείξουν ότι οι νόμοι δεν είναι φύσει (Πρωταγόρας) και μάλιστα συχνά αντιτίθενται στη φύση (Αντιφών).

Το κεφάλαιο «Η ανθρωπολογία των σοφιστών» (σ. 227-270) αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο είδε ο αρχαίος ελληνικός διαφωτισμός τις διάφορες διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων. Ο συγγραφέας μελετώντας το θέμα στα πλαίσια της ελληνικής σκέψης από τον Όμηρο ως τον 5ο αιώνα, τονίζει πως τα πανελλήνια κηρύγματα του Γοργία υπερέβησαν τον τοπικισμό της πόλεως, ο δε Αντιφών καταδίκασε τις κοινωνικές διακρίσεις και έδινε έμφαση στην ανθρωπολογική ομοιότητα Ελλήνων και βαρβάρων.

Τέλος στο έκτο κεφάλαιο «Σοφιστική και Ρητορική. Ο λόγος και το ήθος» (σ. 271-301) εξετάζεται η προσφορά των σοφιστών (ιδίως του Γοργία) στη ρητορική σε σχέση με την κοινωνική λειτουργία της τέχνης αυτής κατά την κλασική αρχαιότητα.

Όπως φαίνεται και από την περίληψη που προηγήθηκε, σε όλο το βιβλίο οι σοφιστές συναρτώνται με την κοινωνία και την πνευματική κίνηση της εποχής τους. Ο συγγραφέας εντάσσει τη Σοφιστική στα πλαίσια της δημοκρατίας κατά το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα και παραβάλλει τις γνώμες του Πρωταγόρα, του Γοργία, του Αντιφώντα κλπ. με την ποίηση της αρχαϊκής εποχής, τους άλλους προσωκρατικούς φιλοσόφους (ιδίως τον Ξενοφάνη και τον Ηράκλειτο), την εθνογραφική παράδοση, τον Ηρόδοτο και το Θουκυδίδη, τα ιπποκρατικά συγγράμματα, τον Ευριπίδη, το Σωκράτη και τη φιλοσοφία του 4ου αιώνα. Έτσι επιτυγχάνεται να γίνει η Σοφιστική κατανοητή στην αλληλουχία της κοινωνικής ιστορίας και της ιστορίας των ιδεών και των ιδεολογιών.

Οι σοφιστές όμως παρουσιάζουν ένα σημαντικό πρόβλημα για τη σύγχρονη έρευνα, είναι δηλαδή δυσχερές να διακρίνουμε σε ποιο βαθμό είναι ακριβείς οι πληροφορίες που σώζονται γι' αυτούς από την αρχαιότητα, ιδίως οι πληροφορίες που δίνει ο Πλάτων. Αυτό το πρόβλημα δεν αντιμετωπίζεται κατά τη γνώμη μου επαρκώς στο έργο του καθηγητή κ. Κύρκου παρά τις πολλές σχετικές αναφορές που κάνει. Έτσι π.χ. διαβάζουμε: «Με την αδιαλλαξία του [ο Πλάτων] εκθέτει ολόκληρη την κριτική του στην εύλογη υποψία της προκατειλημμένης αντιμετώπισης» (σ. 76). Ο συγγραφέας κατηγορεί τον Πλάτωνα ότι εσκεμμένα (σ. 117) διαστρέβλωσε στο Θεαίτητο το λόγο του Πρωταγόρα «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος» και έτσι επηρέασε και την ερμηνεία που έδωσαν οι μεταγενέστεροι στη ρήση αυτή. Σε πολλά όμως άλλα σημεία ο Πλάτων χρησιμοποιείται ως μόνη πηγή για διάφορες απόψεις του Πρωταγόρα, όπως στις σελίδες 164 και 199, όπου έχουμε χωρία επίσης του Θεαίτητου συναφή με τη φράση «πάντων χρημάτων...». Μάλιστα στη σ. 159 διαβάζουμε: «Η έρευνα σήμερα θεωρεί γενικά την πλατωνική μαρτυρία για τους σοφιστές αξιόπιστη και ακριβή». Με τις παρατηρήσεις αυτές δεν θέλουμε να πούμε ότι οι αναφορές π.χ. του Πλάτωνα για τους σοφιστές πρέπει συλλήβδην να γίνονται δεκτές ή να

απορρίπτονται, αλλά θέλουμε να υποστηρίξουμε ότι αν δεν έχουμε καθορίσει σε γενικές γραμμές κάποιους όρους υπό τους οποίους θα θεωρούνται αξιόπιστες οι πληροφορίες των πηγών, κινδυνεύουμε να πέσουμε σε αντιφάσεις. Ο δε καθορισμός τέτοιων όρων ίσως θα απέτρεπε από την ερμηνεία που δίνει ο καθηγ. κ. Κύρκος στον προαναφερθέντα λόγο του Πρωταγόρα, γιατί είναι δύσκολο να δεχθούμε πως ο Πλάτων μπορούσε να διαστρεβλώνει θεμελιακές θέσεις των σοφιστών, αφού μια τέτοια διαστρέβλωση θα καθιστούσε την κριτική του ελάχιστα πειστική.

Η αποτίμηση των σοφιστών από τον καθηγ. κ. Κύρκο είναι άλλοτε μετριοπαθής και άλλοτε υπερβολικά επαινετική. Υπερβολικοί είναι οι έπαινοι κυρίως της ρητορικής τέχνης του Γοργία, ο οποίος π.χ. χαρακτηρίζεται «απαράμιλλος καλλιτέχνης του λόγου» (σ. 50), και παραβλέπεται ότι τα γοργία σχήματα συχνά καταντούσαν ανούσια στολίδια. Εξάλλου παράδοξη είναι η άποψη ότι «Χάριζαν [οι σοφιστές] τα δώρα της τέχνης τους με αδρή αμοιβή αλλά χωρίς κοινωνικές διακρίσεις» (σ. 154, πβ. και σ. 93), σα να μην ήταν κοινωνική διάκριση η απαίτηση αδρής αμοιβής. Δείγμα όμως μετριοπάθειας και αντικειμενικότητας είναι η ρητή απόρριψη των σχηματοποιήσεων, π.χ. της ταύτισης των σοφιστών με τη δημοκρατία και του Σωκράτη με το αντίθετο (σ. 56).

Εδώ πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα η μεγάλη προσοχή με την οποία αναλύεται στο 5ο κεφάλαιο η στάση των σοφιστών απέναντι στις κοινωνικές, ανθρωπολογικές κλπ., διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων. Ενώ εύκολα μπορεί να παρασυρθεί κανείς και να ισχυριστεί ότι οι σοφιστές κηρύττουν γενικά την ισότητα των ανθρώπων, ο συγγραφέας εξετάζει σε ποιο βαθμό επιτρέπουν οι πηγές να δεχθούμε ότι ο ένας ή ο άλλος σοφιστής καταδίκασε τη μια ή την άλλη από τις διακρίσεις αυτές.

Πρόβλημα γεννάται με το υποκεφάλαιο «Θεωρητική θεμελίωση της αγωγής» (σ. 185-193). Κατά το συγγραφέα το εκπαιδευτικό σύστημα που περιγράφει ο Πρωταγόρας στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο (326) συνιστά «τις προτάσεις των σοφιστών για το θέμα της αγωγής των νέων, οι οποίες, ως ένα μεγάλο βαθμό, απηχούν τις αποδεκτές από την πολιτεία ήδη λύσεις» (σ. 190). Ωστόσο στο πλατωνικό κείμενο ο Πρωταγόρας φαίνεται απλώς να περιγράφει την παιδευτική πραγματικότητα της εποχής του. Βέβαια δεν αποκλείεται η πραγματικότητα αυτή να συμπίπτει με τις απόψεις των σοφιστών, αλλά κάτι τέτοιο χρήζει αποδείξεως.

Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι στο έργο του καθηγ. κ. Κύρκου υπάρχουν επαναλήψεις (π.χ. το περιεχόμενο των σελίδων 61-64 και 128-133 καλύπτεται κατά τη γνώμη μου από το 5ο κεφάλαιο).

Τέλος η γλώσσα του βιβλίου πλην ελάχιστων αδόκιμων εκφράσεων είναι εξαιρετική, γλαφυρή και εύκολα κατανοητή δημοτική.

Από τις παρατηρήσεις που προηγήθηκαν συμπεραίνουμε ότι το βιβλίο του καθηγ. κ. Κύρκου παρά τις αντιρρήσεις που μπορούν να προβληθούν για διάφορα σημεία του, επιτυγχάνει τους διδακτικούς σκοπούς του (σ. 8), αφού είναι σαφές, καλύπτει το θέμα του με πληρότητα και τοποθετεί τη Σοφιστική στο ιστορικό της πλαίσιο.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΥ
ΑΘΗΝΑ